

Кошматова Ж.Ж.

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВДУН «СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНЫН ТИЛИН ИЗИЛДӨӨНҮН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Кошматова Ж.Ж.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКА В РОМАНЕ ТОЛОГОНА КАСЫМБЕКОВА «СЛОМАННЫЙ МЕЧ»

Кыргыз элине тиешелүү бардык көрүнүштөрдү тарыхый жанрдын талаптарына бап келтире чагылдырган чыгарма - Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы болуп саналат. Жазуучу «Сынган кылыч» романын жазып, аны коомчулукка тартуулоо аркылуу элибиз басып өткөн кыйын, катаал тарыхый доорго көркөм адабият жаатынан алгачкылардан болуп чыйыр жол салды, т.а., кыргыз адабиятын жана маданиятын жаңы баскычка, деңгээлге көтөрүп чыкты десек жаңылышпайбыз. Мунун куру сөз эмес экендигин роман жарык көргөндөн тартып бүгүнкү күнгө чейин ал тууралуу жазылган илимий изилдөөлөр, монографиялар, китептер, диссертациялык эмгектер жана макалалардын да саны айкын тастыктап турат. Романдын тили жөнүндө биринчилерден болуп, тилчи-окумуштуу, стилист Т. Аширбаевдин 1990-жылы орус тилинде жарык көргөн «Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын тили» (Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова) деген илимий диссертациясы ийгиликтүү коргологон, бул романдын илим жаатында изилденишинин биринчи кадамы эле. Буга чейин албетте, илимий жана көркөм, сын түрүндөгү макалалар басылып келген, мисалы, А.Акматалиев, К. Артыкбаев, Мамытов Ж, А. Садыков ж.б. окумуштуулардын макалаларын көрсөтүүгө болот. Күндөн-күнгө романдын изилденүү алкагы кеңейип, ар түрдүү изилдөөлөрдү камтыган илимий чөйрөсү улам өсүүдө. Жогоруда келтирилген изилдөөлөрдүн саны менен роман изилденип бүттү деп айтуудан алыспыз, тескерисинче, романдын изилдене элек жактары көп экендигин баса белгилегибиз келет. «Өзүнүн көркөмдүк кудурет-күчү, орошон оюу жана казса түгөнгүс тил байлыгы менен «Сынган кылыч» ...келечекте дагы далай сүрөткерди уядан учура берерине мен толук ишенем» /Усубалиев Б. 265-б./ Демек, роман изилдөө жаатынан алганда, көп пландуу, ири тармактуу, бай материал-фактылуу көркөм чыгарма.

«Сынган кылыч» автордун да, жазма адабияттыбыздын да бир топ жаш кезинде жаралгандыгына карабай өтө чыйрак жазылып, тарыхый жанрдын пайдубалын эле түптөбөстөн, дегеле улуттук прозаны жаңы деңгээлге көтөргөн этаптык чыгарма болуп калды» деп, жаш окумуштуу

Д. Чокоева «Сынган кылыч» романына эң туура баа берет. Кыргыз адабиятынын тарыхында «Сынган кылыч» романы, тарыхый-социалдык деген жанрдын түптөөчүсү, эң алгачкы көркөм үлгүсү катары бааланат. Ал өзүнүн тилдик каражаттарынын молдугу, тактап айтканда, лексикалык жактан: тарыхый, эскирген сөздөрдүн туура колдонулгандыгы менен, негизгиси ошол мезгилдин тили менен чагылгандыгы менен өзгөчөлөнөт, масе-лен, Ж. Мамытов «Сынган кылыч» романында колдонулган тарыхый сөздөрдү тематикалык жагынан төмөнкүдөй түрлөгө бөлөт: 1) жалпы-саясий; 2) согуштук; 3) диндик; 4) үй-тиричиликтик деп (Ж. Мамытов.149-б.). Мындай бөлүштүрүү, роман тарыхый сөздөр менен чылгый суугарылгандыгын далилдейт. Ошондуктан да, ал тарыхый роман, бирок, баса белгилөө керек, жазуучу мурунку доордун тилин мыкты билген жана аларды романда чыгармачылык менен эң туура пайдаланган, б.а., ошол элдик тилди же эскирген жана тарыхый сөздөрдү өзүнүн жазуучулук элегинен иргеп өтүп, аларды белгилүү бир ыкка, ийге келтирип, мына ошолордун жардамы менен жогорку деңгээлдеги көркөмдүккө жетише алган жана ошол эле учурда ал сөздөр өзүнүн ачыктыгын, дааналыгын, түшүнүктүүлүгүн жоготкон эмес. Бул сөзүбүздү мисалдар ырастайт:

1. *Атаңдын көрү ай, хандардын чүкөдөй өкчөгөн миңбашылар мындай сөздөрдү ачык оозуна алган беле! Пансаттын жүрөгү сыгылды* (199-б.).

2. *Ибрагим Хайал сыпайлардын* (атчан аскер) *коштоосу менен дарбазалардын бекем-дигин карап, кытайчалар* (кытай нускасына куюлган жез замбирек) *орнотулган жерлерин көрүп келатты* (233-б.).

3. *Жаңгер* (согушчул, жеңүүчү) *Нүзүп миңбашы* (аскерлик эң жогорку даража, колбашчы) *бош калган ордого келип түштү* (249-б.).

Келтирилген мисалдарда тарыхый жана эскирген сөздөр өз ордунда колдонулуп, ошол доордун тили менен берилип, ал мезгилди тактамай сүрөттөгөн жана каарамандардын да образдарын типтештирген, б.а., алардын ким экендигин, кандай адам катары чыгармада кызмат аткарганын, адамдык сапаттарын, мүнөздөрүн,

кылык-жоруктарын кошо камтыган. Кыскасын айтканда, роман тарых чындыгы менен түздөнтүз шартташкан. Атасак, Нүзүптүн, Курманжандатканын, Кудаяр хандын, Шералынын, Мусулманкулдун, Абдрахмандын ж.б. каармандардын ошол доордо жашагандыгын жана кылган иш-аракеттеринин чындыгын тарых барактары айгинелейт. Бул – тарыхый факт, мына ошо тарыхый чындыкты көркөм чындык менен айкалыштырып берүүнүн өзү жазуучудан көптөгөн эмгекти жана өтө кылдат мамилени талап кылат. Бирок, чыгармадагы бардык эле каармандардын прототиптери бар экен дегенден алыспыз, себеби, айрым каармандардын образдары тарыхый чындык менен дал келе бербейт, б.а., кээ бир тарыхый инсандардын тагдырлары, жасаган иш-аракеттери кандайдыр бир деңгээлде жеке жазуучунун фантазиясынан чыгарылып же кошумчаланып, алымчалангандыгы да бар. Биздин оюбузча, ал мезгилдеги саясат көптөгөн материалдарды чындыктын негизинде жазууга жол койгон эмес. Мына ошондуктан романда айрым тарыхый материалдар жана инсандардын тагдырлары бурмаланып берилген.

Романдын тили өзүнүн кереметтүүлүгү, жөнөкөйлүгү, түшүнүктүүлүгү, образдуулугу менен өзгөчө сөз кылууга арзыйт. Көркөмдүктү түзүүчү бардык тилдик да, кептик да каражаттардын камтылгандыгы чыгармага өзүнчө көрк берип турат, б.а., ошо сапаты менен «Сынган кылыч» чыныгы тарыхый романдык деңгээлине жеткендей. Мисалы, стилистикалык фигуралардын көптүгүн, өзгөчө белгилегибиз келет. Жазуучу чыгармасында риторикалык суроону көп колдонгон: 1) «*О, тагдырдын ойну... Ал Алымкул аталык эмес беле? Бүтүндөй бир уюктуу журттун туткасымын дечү эмес беле? Акылдуу тандап бурадар күтпөдү беле, белгилүү тандап сүйөк күтпөдү беле? Кайда алар? Кайда кетти баарысы? Кан жөткүрүп жыгылганда колтугунан жөлөргө бир жан болободубу жаныңда?..*»(184-б.). Суроолуу сүйлөмдөрдүн катар келүүсү менен роман биринчиден, көркөмдүккө жетише алган, экинчиден ошо суроолор аркылуу Алымкул аталыктын мурунку тагдыры, анын ким экендиги, кандай жашоону башынан кечиргени жана аягында ал жашоо эмне менен аяктаганы, жалпысынан эле, анын образы көркөм, таасирдүү болуп ачылган. *Бекер айттыбы? Көптүрүп алдыбы муну?* (196-б.). *Капыстан кармаганда кайда алпарат? Кимдин алдына чөк түшүрөт? Ордо кайда? Бийлик кайда?* (202-б.). Мисалдарда көрүнүп тургандай, суроонун үстүнө суроо кабатталып келген жана ал суроолорго жазуучу тарабынан эч кандай жооп берилген эмес, бирок, жооп берилбесе деле ал өзүнүн түшүнүктүүлүк, ачыктык сапатынан ажыраган эмес, тескерисинче, ошонун жардамы менен текст көрктүү, проблем-

алуу, окурмандын изденүүсүнө, өзүнчө ой жүгүртүүсүнө алып келген касиетке ээ болуп жаткандыгы менен айырмаланат.

Көркөм чыгармада кыргыз кебинин кубулуштарынын бардык түрлөрүн жолуктурууга болот. Бул кубулуштардын кепте аткарылышы атайын стилистикалык максат менен шартташат. Кептик кубулуштардын эң өнүккөн түрү синонимия кубулушу болуп саналат. Тексттин стилдик жактан жиктелиши биринчи кезекте синонимия кубулушу менен тыгыз байланыштуу /Т. Аширбаев/. Анткени, автор жараткан чыгармасында сүйлөмдө орунсуз кайталоолорду болтурбоо, каармандын образын ачып берүүдө анын ким экендигин көрсөтүүдө, ой-пикирин жалпылоо, толуктоо үчүн синонимдерди көп колдонот. Алсак, - *Силердей кузгундардын көзү тийип... Силердей желмогуздардын сугу түшүп... Кайран малым... О, боор этим!.. - деп уңулдады Кара бай* (265-б.). Мында кузгундардын көзү тийип, желмогуздардын сугу түшүп сөз айкаштары бири-бирине контексттик синоним катары келди. Эгер аларды жекелеп ала турган болсок да, анда кузгун сөзү желмогуз сөзүнө ал эми, көзү тийип жана сугу түшүп сөздөрү да өз ара контекстуалдык синонимдерден боло алышат. Натыйжасында, текст көркөм жана таасирдүү боло алды жана ошол эле учурда Кара байдын эмоциясын, т.а., анын жек көрүү сезимдерин так, даана сүрөттөдү

Көркөм чыгармаларда антонимдердин аз же көп санда колдонулушу чыгарманын темасына жана идеясына тикеден-тике байланыштуу. Мисалы, социалдык карама-каршылык өзөгүн түзгөн – «Сынган кылыч» романында антонимдер өтө көп колдонулган /Т. Аширбаев/. Антонимдер көркөм чыгармаларда биринчи кезекте, түшүнүктөрдү жалпылоо кызматын аткарат. Мисалы, *Жакишы атанын кашык менен жыйнаган мүлкүн жаман уул чөмүч менен түгөтөт* деген ырас (53-б.). Мында жакшы, жаман жана жыйна, чач сөздөрү сүйлөмдө жалпылоо маанилерин туюнтту, б.а., жыйынтыктоо, түшүндүрүү, оюн ырастоо маанайларын жалпылап айткан маанинин жаратты. *Жумуру баштын мойнунда бир өлүм бар, анын эртеси, кечи баары бир* (61-б.). Бул мисалда эртеси, кечи деген антоним сөздөр жупташып, катар келүү менен бир өңчөй мүчө формасында колдонулуп, сүйлөмдөгү ыргакты жаратты. Чыгармалардагы мындай антонимдик катарлардын көп колдонулуусу чыгармага биринчиден, көрктүүлүктү, уккулуктуулукту таартуулайт. Экинчиден, жашоодогу түрдүү карама-каршылыктарды таасын сүрөттөйт.

Чыныгы көркөм чыгарма эч качан элдик тилден алыстап кете албайт жана ошол эле учурда адабий тилдин да алкагынан четтеп кетпейт. Эгер романды ушул жаатынан изилдей

турган болсок, анда диалектизмдер жана тыбыштардын нормадан сырт ашыкча айтылышы сыяктуу кептик кубулуштардын арбын экенине күбө болобуз. – **Секин!**..(224-б.). *Тентиген аксылык! Кэл! Аны ушул сөздөр жылан болуп чакты* (246-б.). – **Майли,** *тизгинди алып коёлу...*(169-б.). *Көп ичтик жуда...* - деп койду ал (295-б.). Жогорку келтирилген мисалдарда «секин»-акырын, «майли»-макул, «кэл»-таз, «жуда»-аябай деген маанилерди элдин тили менен же диалектизмдер аркылуу туюнтту. Биздин оюбузча, жазуучу «кэл» сөзүндө «э» тыбышын туура белгилеген жана «майли, жуда» сөздөрүндө да э тыбышын колдонгондо жакшы болмок, себеби, аталган сөздөр да э тыбышы менен «мэйли, жүдэ» деп айтылат.

Тыбыштардын нормадан сырт колдонулушу да сүйлөмдө көптөгөн маанилерди жаратат. Бул жагдайды мисалдардын негизинде чечмелөө максатка ылайыктуу. Алсак,

1. *-Бизге тынччылык болсун! Тынччылык болсун!* (303-б.).

2. – **И-и...***Жеңе, кардым ачты-ы. Ие, барбайм куурайына-а...*(329-б.).

3. – **Об-бо...***- деди Теңирберди кыйылып туруп, башын ийкеп, бата кылып сакалын сылап койду* (342-б.). Биринчи сүйлөмдө «ч» тыбышынын ашыкча айтылышы аркылуу каармандын тынчтыкты каалап жатканын байкайбыз, ал башканы эмес, бир гана тынчтыкты каалаганын «ч» тыбышына басым коюп айтуусу менен тастыктап жатат. Экинчи мисалда болсо эркелөө мааниси камтылды, б.а., кичинекей Болот жеңеси Айзаадага карата эркелөө сезимдерин тыбыштарды ашыкча айтуу менен туюнтту. Демек, тыбыштардын эрежеге баш ийбей айтылышы бир гана кептик кубулуш болбостон ал чыгармада ар түрдүү маанайларды жаратуу да касиетине ээ.

Чыгарма толугу менен эмоционалдуулук жана экспрессивдүүлүк менен камсыздалган. Мисалы, *Келиндин жүрөк арзуусу жел менен учуп, ыргалышкан гүлдөрдү аралап, ак баш кулунчактын башында башаттын бошошун күтүп күндү тиктеп бейпил сайрап отурган сарала чымчыктан нары кетип, тынч абага сиңип жатты* (27-б.). Келтирилген сүйлөмдү кыска кылып түшүндүргөндө, келиндин ички сезимдеринин уйгу-туйгу болуп жатканын түшүнүүгө болот, мына ошол сезимдер экспрессивдүүлүк менен шартташып келип, аталган сүйлөмдүн таасирдүүлүк, образдуулук жана көп маалыматтуулук деңгээлин жогорулаткан. Буга окшогон мисалдардан сан түркүнүн келтирүүгө болот, анткени, тилдин ушул каражаттарын колдонуу аркылуу сүйлөмгө же текстке көптөгөн маанилерди, кошумча маалыматтарды, б.а., каармандардын түрдүү ички сезимдерин, психологиялык ал-

абалдарын, алардын баалоо сезимдерин, экинчи тарапты кубатоосун же тескерсинче аны жактырбоосун сүрөттөгөн маанилерди камтууга болот. Сөздүн көп маанилүүлүгү да романда көп санда кездешүү менен романга өзүнчө боёк, түс тартуулап турат. «Сөздөрдүн ар түрдүү маанилерин камтуу менен жазуучу баатырлардын психологиялык абалдарынын терең, көп түрдүү кылып ачып берүүгө жетишет» /Т. Аширбаев./ Алсак, жазуучу чыгармада «каза болду» сөзүн төмөнкүдөй салыштыруулар аркылуу туюнтат. 1) *Жер таянып, ал акыркы жолу башын көтөрдү, канаты сынып бийиктен түшкөн бүркүт сыяктуу алысты, жарыктыкты армандуу тиктеди* (10-б.). 2) **Туйгунуң колдон учуптур, бейбак...**(200-б.). Биринчи мисалда жазуучу Алымкул аталыктын өлгөнүн бийиктен түшкөн бүркүткө салыштырып жазат, ал эми Темирдин өлгөнүн болсо, «туйгунуң колдон учуптур» деген эпитет менен туюнтат. Ошентип, жазуучу ал сөздөрдү каармандардын сапаттарына жараша ар түрдүү кылып колдонот. Бул жерде жазуучунун каармандарга карата болгон симпатиясын баса белгилегибиз келет, анткени, жогорку мисалда жазуучу Алымкул аталыкты Темирге караганда бир топ таасирдүүрөөк кылып сүрөттөгөн, б.а., Алымкул аталыктын өлүмүн трагедиялуу мүнөздө сүрөттөгөн, ал эми, Темирди элдин уулу, баатыр катары баалап жазган.

Т. Касымбеков өзүнүн «Сынган кылыч» романында кыргыз элинин Кокон хандыгынын мезгилиндеги турмушун таамай сүрөттөө, доордун атмосферасын так чагылтып көрсөтүү үчүн азыркы адабий тилибиздин лексикалык, грамматикалык байлыгын жогорку чеберчиликте колдонуу менен эскирген сөздөрдү да ошол доордун алкагында мыкты пайдаланган. Бир сөз менен айтканда, «Сынган кылыч» романы – элибиздин тилдик байлыктарын, элдик каада-салт, үрп-адат, ырым-жырымдарынын, кыргыз элинин басып өткөн жолун жана андагы тарыхый окуялардын, тарыхый инсандардын тагдырларынын тарыхынын өлбөс-өчпөс күзгүсү.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный мечь» Т. Касымбекова. Автореферат. Фрунзе. 1990.
2. Касымбеков. Т. Сынган кылыч. Тарыхый роман. Фрунзе: Кыргызстан, 1979.
3. Мамытов Ж.. Историческая стилизация в романе «Сломанный мечь». Ала-Тоо. №12. 1977.
4. Темирова Б. Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын көркөм дүйнөсү. Бишкек-2000.
5. Усубалиев Б. Кыргыз филологиясы жана филологдору. Бишкек-2006.
6. Чокоева Д. Т. Касымбековдун тарыхый романдарында тарыхый көркөм андоо проблемалары. Фил. ил. кандид. диссер. Б., 1997.